

SETKÁNÍ BOHEMISTŮ CIKHÁJ 2005

sborník

**Brno
2006**

JAZYKY NESLYŠÍCÍCH

Mgr. Linda Awadová

awadova@hotmail.com

Ve svém příspěvku bych ráda věnovala pozornost jazykům neslyšících z psycho- a neurolingvistického hlediska. Nebude se jednat o vyčerpávající rozbor tohoto fenoménu, spíše o jeho pouhý náčrt zaměřený na vybrané jevy. K tomuto tématu existuje mnoho dostupné literatury pocházející především z per pracovníků a studentů působících v oboru Čeština v komunikaci neslyšících, který byl založen v roce 1998 na Filozofické fakultě Karlovy univerzity. Zájemci o komplexní rozbor a analýzu možných témat spojených s užíváním jazyka u neslyšících by se tedy měli obrátit na stránky tohoto ústavu a také na četné internetové stránky, jež jsou uvedeny v použité literatuře. V tomto článku se nejprve pokusím shrnout základní informace týkající se znakového jazyka obecně a českého znakového jazyka zvláště, dále pak bych se ráda zabývala neurolingvistickým výzkumem neslyšících. Z psycholingvistické oblasti bude věnována pozornost především jazykové akvizici neslyšících dětí. V neposlední řadě bych ráda zmínila některé zvláštnosti jazykové situace u neslyšících týkající se především jejich češtiny.

Český znakový jazyk je základním dorozumívacím jazykem neslyšících v České republice. Je považován za přirozený a plnohodnotný komunikační systém tvořený specifickými vizuálně-pohybovými prostředky, tj. tvary rukou, jejich postavením a pohyby, mimikou, pozicemi hlavy a horní části trupu. Český znakový jazyk má základní atributy jazyka, tj. znakovost, systémovost, dvojitý členění, produktivnost, svébytnost a historický rozměr, a je ustálen po stránce lexikální i gramatické (<http://zj.ruce.cz/>).

V anglosaské literatuře je největší pozornost věnována americkému znakovému jazyku (American sign language – zkratka ASL) a v samotné Evropě existuje nejméně 13 znakových jazyků, jež jsou již v dnešní době také zkoumány (Gordon, 146). ASL byl uveden do USA počátkem devatenáctého století na základě kreolizace starofrancouzského znakového jazyka, jež byl posléze doplněn systémy na americkém kontinentě již existujícími. Za počátek výzkumu znakových jazyků se obvykle považují 60. léta, během nichž se začalo upouštět od negativního posuzování jak znakového jazyka, tak i jeho uživatelů (Sexton, 112–113).

Co se statutu a charakteristiky znakového jazyka týče, zhruba do šedesátých let nebyl znakový jazyk považován za plnohodnotný jazyk, často byl pouze ztotožňován s pantomimou či obrázkovými (ideografickými) jazyky (Sacks, 76). V roce 1960 však publikoval William Stokoe zásadní studii *Sign Language Structure* a v roce 1965 spolu se svými neslyšícími kolegy *A Dictionary of American Sign Language*, který obsahoval okolo tří tisíc základních jednotek. Stokoe byl přesvědčen o tom, že znaky nejsou pouhými obrázky kreslenými do vzduchu, ale jsou to složité abstraktní symboly s komplexní vnitřní strukturou (Sacks, 77).

V dnešní době se věnuje pozornost právě struktuře znakového jazyka. Díky svému zdánlivě telegrafickému charakteru bývají znakové jazyky často přirovnávány k počátečním fázím jazykové akvizice, kdy dítě neužívá funkčních komponentů a uchyluje se např. k reduplikacím apod. Některými autory bývá považován za relativně „mladý“ nedokonalý jazyk, protože ve školách pro neslyšící se začal užívat relativně pozdě a také nekonzistentně, protože neslyšící děti často vyrůstají ve slyšící rodině se slyšícími rodiči, tak vzniká různá úroveň v různém věku v závislosti na prostředí apod. Tyto názory však nejsou všeobecně akceptovány (Schlesinger, Namir 100–101).

Mluvíme-li o gramatice znakového jazyka, většina autorů zastává ten názor, že znakový jazyk má gramatickou strukturu jako jakýkoliv jiný jazyk. Vyjadřuje však její jednotlivé komponenty jiným způsobem, a to novými znaky, vizuálně-prostorovými modifikacemi znaku a paralingvistickými jevy (Sexton, 1999). Sacks (1988) nazývá takovou gramatiku gramatikou prostorovou.

Obecně platí, že ve srovnání s jazyky neznakovými je ve znakových jazycích zjednodušená flexe, někteří autoři jako např. Schlesinger a Namir (1978) zastávají ten názor, že flexe v ASL chybí. S tímto názorem se však již v dnešní době většina autorů neztotožňuje. Dále výše dva jmenovaní autoři zmiňují, že na jednotky užívané znakovými jazyky nelze aplikovat klasické dělení slovních druhů, neboť chybí např. klíčové morfologické ukazatele.

Znakový jazyk podle nich také působí telegraficky, chybí v něm tedy důležité komponenty. Následující anglická věta: *I lose I club here never (já prohrát já klub tady nikdy)* by v překladu do jazyka neznakového znamenala: *Když prohraju, nikdy už do klubu nepřijdu*. Přesto však někteří lingvisté už v 60. letech pod širším vlivem Chomského generativního přístupu k jazyku věřili, že podobně, jako můžeme generativisticky přistupovat ke všem jazykům, můžeme tak činit i u jazyků znakových. Např. McCall se už v tehdejší době snažila vytvořit generativní gramatiku pro svůj korpus amerického znakového jazyka.

Další charakteristikou znakového jazyka je relativně volný sled znaků. Autoři Schlesinger a Namir zkoumali izraelský znakový jazyk (ISL – Israelian Sign Language), v němž je tato otázka zásadní. Pomocí experimentů, v nichž používali obrázky doprovázené komentářem např. a) *a black dog is biting a white dog* a b) *a white dog is biting a black dog*, zjistili, že neslyšící mají potíže se rozpoznáním objektu a subjektu děje právě vlivem užívání relativně volného sledu znaků (107).

Po dalších experimentech se autoři rozhodli analyzovat korpus znakové řeči a vysledovali v něm určité tendence, a to, že agent většinou předchází akci (*deaf come – neslyšící přijít*), proživatel předchází stav (*everyone happy – každý šťastný*), přívlastek následuje substantivum (*elections new – volby nové*), tak tomu je v hebrejštině a další (115). Vpodstatě zde podle autorů funguje princip adjacence, tedy bezprostřední blízkosti (přilehlosti) dvou elementů (ESČ, 22), podobně jako v jiných znakových jazycích.

Braze (2004) uvádí celou řadu dalších autorů, jež přijímají existenci kanonického pořadí konstituentů ve formě S-V-O v jednoduché větě ASL, toto pořadí může být pozměněno celou řadou syntaktických procesů (31). Podobně Sexton (1999) se ve svém článku zabývá gramatikalizací v ASL, snaží se tím tak dokázat, že ASL je plnohodnotný jazyk a vyskytují se v něm jevy podobné jako v jazyce mluveném, jen se vyjadřují jinými prostředky, viz výše. Lingvisticky zaměřenou analýzu českého znakového jazyka bohužel nemám k dispozici, proto zde nemohou být uvedeny alespoň rámcové a nejdůležitější poznatky. Lze však předpokládat, že se obecně principy fungující ve znakových jazycích budou podobat.

Tento náhled podporují i neurolingvistické studie vycházející z výzkumu neslyšících jedinců užívajících různých znakových jazyků. Bylo prokázáno, že při používání znakového jazyka se aktivují oblasti levé hemisféry, tedy hemisféry, do níž je běžně lokalizován jazyk, přestože znakový jazyk má jiný, tedy prostorově-vizuální charakter (Sacks, 93–4). Při mluvení a poslechu řeči aktivují jak slyšící, tak neslyšící lidé stejné řečové oblasti, z čehož plyne, že klasické řečové (zvukové) kortexy mají obecnější jazykovou funkci, která není závislá na modalitě, v níž se jazyk zpracovává (Koukolík, 191), stejně tak Bear et al. 2001 (660).

Prostorově-vizuální funkce jsou zpracovávány především v pravé hemisféře, a tak bychom mohli považovat právě tuto hemisféru za dominantní, co se znakového jazyka týče. Jak již bylo zmíněno výše, není tomu tak. Moderní zobrazovací metody ukázaly, že pravá hemisféra je u

znakujících jedinců využívána pro zpracovávání porozumění diskurzu a prozodických funkcí. Pokud mají neslyšící poškození této hemisféry, nedojde k afázii (porucha řeči), ale k poruchám ne-lingvistických, převážně vizuálně-prostorových schopností. Pokud je však poškozena levá hemisféra, dochází u neslyšících jedinců užívajících znakový jazyk k podobným potížím, jako u jedinců slyšících užívajících jazyk mluvený. Chyby postihující znakový jazyk jsou tak srovnávány ke klasickým projevům poškození jakéhokoliv jiného jazyka. Postižena je struktura znaku, což opět podporuje fakt, že afatické symptomy nejsou závislé na modalitě, ale jsou spojené s jakýmkoliv procesy týkajícími se lidských jazyků obecně a znakového jazyka nevyjímaje (Gordon, 147).

Z výše uvedené definice znakového jazyka je zřejmé, že se sice jedná o jazyk jako každý jiný, ale také o jazyk, který užívá jiných prostředků než jazyky „mluvené“. Proto i jeho osvojování s největší pravděpodobností bude doprovázeno odlišnostmi od osvojování např. mluvené češtiny. Neslyšícím dětem chybí přístup ke zvuku, tedy k jednomu ze základních předpokladů akvizice a vstupu do jazyka.

Slyšící děti projevují již od narození neuvěřitelné schopnosti týkající se rozeznávání jazyků. Již ve věku čtyř dnů jsou schopny rozeznat svůj mateřský jazyk od jazyků jiných. Dále mají schopnost rozlišovat dva cizí jazyky. Tato schopnost diskriminace je založena především na rytmických vlastnostech řeči. Můžeme tedy mluvit o dělení do rytmických tříd, spíše než na základě vlastností konkrétních specifických jazyků (Guasti, 40). Již při narození jsou děti schopny rozlišovat širokou škálu zvukových kontrastů. Tato schopnost dětem umožňuje vyrovnat se s fonologickými vlastnostmi jakéhokoliv jazyka, a tak se i jakémukoliv jazyku naučit. Tuto schopnost však děti postupem času ztrácejí a ve věku jednoho roku již zvuky, které nejsou relevantní pro jejich mateřský jazyk, nejsou schopny rozlišovat. Tento vývoj je nutný, aby děti vůbec mohly vstoupit do fáze osvojování slov (Guasti, 46).

Dětem neslyšícím od narození přístup ke zvuku a k těmto dovednostem chybí. Dříve proto bylo na neslyšící děti nahlíženo jako na děti, které nutně musí mít zpomalený vývoj, a to nejen jazykový. V dnešní době je názor naštěstí jiný a pokud se u neslyšících dětí objeví zpomalení jazykového vývoje, nemusí to být nutně vinou sluchového postižení, ale např. nedostatečnou komunikací s matkou, okolím apod. (Sacks, 64). Sacks však uvádí určité rozdíly ve vývoji, a to velikost slovní zásoby. Neslyšící dítě má podle jeho názoru ve věku pěti či šesti let slovní zásobu padesáti až šedesáti slov, zatímco dítě slyšící okolo tří tisíc slov (Sacks, 67). Stejně jako pro slyšící děti platí i pro neslyšící děti Lennebergovo kritické období, tedy období, po jehož uplynutí se jakémukoliv jazyku učíme mnohem obtížněji (Sacks, 83).

Právě proto, že neslyšící děti nemají přístup ke zvuku, je potřeba umožnit jim získávat zkušenosti jinou formou dorozumívání, a to znakovým jazykem. Vizuálně pohybové znaky jsou pro neslyšící děti dobře viditelné, a tak se mohou naučit znakovému jazyku spontánně, a tedy podobným způsobem, jako se děti slyšící učí jazyku neznakovému (Strnadová, 184). Jak již bylo uvedeno, počáteční fáze jazykového vývoje neslyšících dětí probíhá rozdílným způsobem, avšak podle Strnadové (1998) je možné najít určité styčné body s vývojem jazyka dětí slyšících. Reflexní křik a broukání se objevují u všech novorozenců nezávisle na tom, zda slyší, či ne. Žvatláni se však podle autorky u dětí neslyšících neprojevuje, protože dítě neslyší svůj hlas, což je důležitým předpokladem pro přechod od broukání ke žvatláni. V době, kdy slyšící dítě žvatlá, vývoj vokalizace u neslyšícího dítěte dále nepokračuje, dokonce ustává (189). Žvatláni dětí se v dnešní době věnuje velká pozornost, a to jak u dětí slyšících, tak u dětí, které neslyší. Někteří lingvisté považují žvatláni obecně za záležitost motorickou, při níž si dítě procvičuje a chystá svoje mluvní orgány k pozdější jazykové produkci. Tento přístup spadá pod tzv. motorickou hypotézu. Jiní lingvisté již však v tomto jevu spatřují mnohem více, žvatláni a zvuky, které jej

provázejí, podle nich zapadají do jazykového vývoje dítěte, mají svůj systém a logiku a jedná se o jakýsi předstupeň jazykového vývoje dítěte. V tomto případě se tedy jedná o hypotézu lingvistickou.

U neslyšících dětí se objevuje v době, kdy děti slyšící začínají žvatlat, analogické žvatláni vyjádřené pohybově (tzv. manual babbling), z čehož vyplývá, že sluchová modalita zpracování řečových informací není modalita kritická pro jazyk, jazyk je tedy amodální funkční systém, jenž během zrání tvoří fonémy a slabiky bez ohledu na modalitu vstupu nebo výstupu, také viz níže u neurolingvistické části (Petitto a Marentette, 1991 in: Koukolík, 191, Petitto et al. 2004).

Osvojování znakového jazyka je pak charakterizováno stejnými procesy, jako osvojování jazyka neznakového. Je však samozřejmě doprovázeno odchylkami vyplývajícími z charakteru komunikace mezi neslyšícími. Jedním z možných způsobů osvojování je např. pojmenovávání předmětů rodiči, zejména pak matkou, a vnímání dítěte a následné osvojování nových jednotek v tomto procesu. U dětí neslyšících je však tato situace složitější, neboť dítě nemůže zároveň sledovat znak, který maminka používá a předmět, k němuž znak odkazuje (Galloway, 56). Přesto však mají neslyšící děti učící se znakový jazyk podle některých studií větší slovní zásobu, než děti, které se učí jazyk mluvený. Slovníky slyšících i neslyšících dětí jsou tedy nezávisle na osvojovaném jazyce zhruba stejně veliké. Také kombinace znaků se objevují v obdobném věku jako kombinace prvních slov, což je dalším důkazem toho, že děti procházejí stejnými etapami vývoje bez ohledu na jazyk, který si osvojují (Woll, 64). O dalších faktech týkajících se vývoje znakové řeči je možné se dočíst v publikaci FF UK *Problémy vzdělávání sluchově postižených* (2001), z níž v tomto článku také čerpám.

V následující části článku bych ráda věnovala pozornost češtině neslyšících. Podle mého názoru si spousta z nás vlastně nedokáže představit, jak jsou na tom neslyšící s naší mateřštinou. Spojení „naše mateřština“ jsem užila záměrně, protože jak je zřejmé z výše uvedeného náčrtu vývoje, např. děti neslyšící od narození češtinu neslyší, a tak je jejich mateřským jazykem ve většině případů jazyk znakový. Čeština pak do jejich života vstupuje později, zejména vlivem školských zařízení a aktivního osvojování. Mohli bychom tedy říci, že čeština je jejich druhým jazykem, který by v anglosaské literatuře byl označen jako L2 (L – language – jazyk) a neslyšící jedince ovládající jak znakový jazyk, tak jazyk český, bychom mohli označit za jedince bilingvní. Doskočilová (2002) se ve svém článku právě problematice bilingvismu u neslyšících věnuje a seznamuje čtenáře s tzv. *BI-BI* modelem, tedy bilingvální a bikulturním modelem vzdělávání neslyšících dětí, který se v dnešní době v procesu vzdělávání prosazuje. Často se ve spojitosti s osvojováním mluveného jazyka u neslyšících mluví o zpoždění. Toto zpoždění je však podle Woll (2002) spojeno s jistým stupněm odchylek od normálních vývojových vzorců (64).

Pokud bychom tedy u jedinců neslyšících od narození považovali za jejich mateřský jazyk znakový a češtinu za jazyk, který se učí podobně jako děti slyšící angličtinu, nebo jiný cizí jazyk, museli bychom se setkat s podobnými akvizičními jevy a tendencemi.

Hudáková (2002) se věnuje především dvěma druhům chyb projevujících se v psaných textech neslyšících. Je samozřejmě nutné podotknout, že jde o zobecnělé jevy a charakteristické rysy, které však nemusejí nutně platit vždy a u všech neslyšících. Jedná se o přidávání nadbytečných slov, často zájmen *se* a *si*, dále pak předložek. Paradoxně však výrazy podobného druhu chybí. Často dochází k záměně slovních druhů, k častému opakování několika málo větných vzorců a stereotypních frází. V textech chybí koheze a koherence, jsou používány především oznamovací věty, chybí užití trpného rodu. Časté chyby se vyskytují ve valenci sloves a předložkových pádech. Někdy se objevují i potíže s rodem substantiva a následně i chyby ve shodě. Problematická se zdá být i slovtvorba (128–129). Výše vyjmenované rysy česky psaných

textů neslyšících jedinců vznikají, podle autorky, především na základě nevhodné výuky češtiny. Jiný typ chyb se objevuje v důsledku interference českého znakového jazyka či jiného vizuálně-motorického nebo kombinovaného audio-orálního a vizuálně-motorického komunikačního systému. Jsou to např. absence spony, záměna sloves existence a vlastnictví, problematické užívání spojek, potíže se slovosledem a nadbytečné užívání zájmen (129). Speciální vydání časopisu *Čeština doma a ve světě* věnované nejrozličnějším aspektům komunikace neslyšících přináší kromě výše uvedených článků také ukázky textů psaných neslyšícími. V nich je možné vysledovat výše zmíněné problematické oblasti a seznámit se s dalšími rysy textů psaných neslyšícími.

V tomto článku jsem se pokusila dotknout některých témat týkajících se jazyků neslyšících. O jazycích by se u neslyšících mělo mluvit z toho důvodu, že v mnohých případech se jedná o bilingvní mluvčí, jejichž prvním, mateřským jazykem není čeština, ale jazyk znakový. Zajímavé je pak jednak sledovat způsob osvojování znakového jazyka, který je doprovázen některými odchylkami od osvojování jazyka mluveného, a jednak osvojování češtiny, ať už jako jazyka mateřského u jedinců s menším poškozením sluchu, nebo češtiny jako cizího jazyka v případě neslyšících, kteří neslyší od narození a přístup k češtině mluvené jim chybí. Přitom je však třeba mít na paměti, že znakový jazyk je jazyk jako jakýkoliv jiný, vyznačující se stejnými strukturními vlastnostmi jako jazyky mluvené. Tak se k němu v dnešní době také přistupuje a výzkumy prováděné v neuro- a psycholingvistické oblasti jenom jeho status přirozeného a plnohodnotného jazyka potvrzují.

Použitá literatura

- Bear, F. M. et al.: Neuroscience. Exploring the Brain. 2nd Edition. Lippincott Williams & Wilkins, Baltimore 2001.
- Braze, D.: Aspectual inflection, verb raising and object fronting in American sign language. *Lingua*, 114, 2004, s. 29–58.
- Doskočilová, K.: Kolik řečí umíš? In: *Čeština doma a ve světě*. 10, 2–3, 2002. s. 228–234.
- Emmorey, K. et al: The neural correlates of spatial language in English and American Sign Language: a PET study with hearing bilinguals. *NeuroImage*, 24, 2005, s. 832–840.
- Galloway, C.: Raná interakce. In: Gregory, S. et al. (eds.): *Problémy vzdělávání sluchově postižených*. FF UK, Praha 2001.
- Gordon, N.: The neurology of sign language. Review. *Brain & Development*, 26, 2004, s. 146–150.
- Guasti, T. M.: *Language Acquisition: A Linguistic Perspective*. The MIT Press, Cambridge 2002.
- Hudáková, A.: Helena nechce hada. In: *Čeština doma a ve světě*. 10, 2-3, 2002. s. 124–129.
- Koukolík, F.: *Lidský mozek. Funkční systémy. Norma a poruchy. 2. aktualizované a rozšířené vydání*. Portál, Praha 2002.
- Petitto, L. A., Marentette, P. F.: Babbling in the Manual Mode: Evidence for the Ontogeny of Language. *Science*, 251, 1991.
- Petitto, L. A. et al.: Baby hands that move to the rhythm of language: hearing babies acquiring sign languages babble silently on the hands. *Cognition*, 93, 2004, s. 43–73.
- Petitto, L. A. et al.: Language Rhythms in Baby Hand Movements. Hearing babies born to deaf parents babble silently with their hands. *Nature*, 413, 2001.
- Sacks, O.: *Seeing Voices. A Journey Into the World of the Deaf*. University of California Press, Los Angeles 1989.
- Sexton, A. L.: Grammaticalization in American Sign Language. *Language Sciences*, 21, 1999 s. 105-141.
- Schlesinger, I. M., Namir, L. (eds.): *Sign Language of the Deaf. Psychological, Linguistic, and Sociological Perspectives*. Academic Press, London 1978.

Strnadová, V.: Současné problémy české komunity neslyšících I. Hluchota a jazyková komunikace. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 1998.

Woll, B.: Vývoj znakového a mluveného jazyka. In: Gregory, S. et al. (eds.): Problémy vzdělávání sluchově postižených. FF UK, Praha 2001.